

»Dydefuld«, »gudfrygtig« och »føyelig«

*Om fromhet och fromhetsideal i drottning
Anna Catharinas (1575-1612) miljö*

Av Bengt Arvidsson

De historiska uppgifterna om Danmarks drottning Anna Catharina är få. Niels Slange ger oss 1749 denna idealbild: »Hendes Majestæt bar sandeligen udi hendes levende live iblandt de kronede hoveder Priisen af en meget dydefuld, gudfrygtig og forstandig Prinsesse. Af hendes Konge var hun høyt elsket, saasom hun og var imod hannem meget føyelig baade udi Ord og Gierninger, saa at Hans Majestæts Villie|var alletider hendes, og derfor ville dend brave Konge og Herre aldrig befale noget, som deres Egteskap, det unge herskabs Optugtelse, og deres fælles Hofholdning vedkom, uden det som kunde være hende til Velbehag. Imod Undersaatterne var hun usigeligen naadig, saa at hun ikke gierne skulle lade nogen gaae fra sig uden glad og trøstig. Ja hun afvendte tit hendes Herres Vrede og Unaade, hvor der vel var Aarsag til, at dend burde falde. Geistligheden ærede og elskede hun meget, thi der var en særdeles og inderlig Gudsfrygt hos hende, som hun ofte lod see i Gierningen, og mest imod Enker og faderløse Børn, iblandt hvilke hun aarligen lod uddele mange Penge, og det saaledes, at ingen snart vidste hvor fra det kom.«¹ Naturligtvis utgår Slanges bild från Hans Poulsen Resens likpredikan över Anna Catharina 1612 och skriften »Quinquatria ferialia pro sancta memoria Reginae Annæ Catharinæ« 1614 men Slanges idealbild tycks till stor del ha styrt uppfattningen om henne i senare biografier, t.ex. i »Danske Dronninger. Fortællinger og Karakteristikker.« 1910: »Forbavsende lidet har Danmarks Historie at fortælle om Anna Katrine, der dog i femten Aar stod ved vor populæreste Konges side. Hon skildres som en stille, god og gudfryktig Kvinde, der var mild og velvillig mod sine Undersaatter, øvede Godgørenhed i det skjulte og var Kongen en kærlig og føyelig Hustru.« Hon skall vidare enligt sistnämnda arbete »have yndet Haandarbejde« samt ha varit »behændig og net udi Hænder«. Till »hendes kvindelige Dyder hørte ogsaa Tarvelighed i Klædedragt.«² Hon tecknas alltså kortfattat som ett föredömligt kvinnoideal. Själva idealet har formulerats i anslutning till den s.k. hustavlan och förekommer inte så sällan i litteratur och konst under Christian IV's tid.³

Man kan naturligtvis här fråga – eftersom de historiska uppgifterna är svårtillgängliga – om denna idealbild av Anna Catharina är blott en konstruktion utifrån ett schablonartat teologiskt kvinnoideal eller om den verkligen säger något om hennes person. Flertalet biografier över samtida furstinnor visar samma mönster så originaliteten i varje enskilt fall kan alltid ifrågasättas. Ideal typ »Dydefuld, gudfrygtig og forstandig« och »føyelig baade udi Ord og Gierninger« fanns fixerat som förebild och den blivande drottningen kunde knappast ha undgått undervisning om vad som krävdes av henne som kvinna – och drottning. Att Anna Catharina sökt leva upp till ett fromhetsideal finns dock ingen egentlig orsak att betvivla. Även om det historiska källmaterialet är knapphändigt kan hennes religiösa uppfostran någorlunda kartläggas. De fromhetsideal som hon kom i kontakt med och som kunde påverka hennes religiösa liv kan närmare preciserars. En hjälp här utgör de inte så få till henne personligen dedicerade teologiska skrifterna. Både som brandenburgsk furstinna och som drottning i Danmark erhåller hon flera och kungen kunde t.o.m. gå in med ersättning för sådana. 1598 erhåller t.ex. hovpredikanten M. Anders Bendtsen »150 Dlr., som Kongen vil give ham for den Bog, som han har dediceret til Kongens Gemalinde.«⁴ Slutligen är Resens likpredikan p.g.a. samtidighet och dennes nära kontakt med kungahuset en viktig källa när det gäller att teckna Anna Catharinas religiösa liv.

Idealbilden av en from drottning skall inte i första hand ses uteslutande ur en senare, omdiskuterad aspekt om kvinnans underordnande under mannen. Slanges version från 1700-talet har visserligen en sådan tendens men förhållandet är något mer komplicerat. En viktig tanke i teologin kring sekelskiftet 1600 är nämligen förebildstanken, att den enskildes kristna livsföring skall tjäna som exempel för andra. Det som träder i förgrunden är att var och en skulle verka och förbli i sitt stånd och kall. Att söka konstruera ett enhetligt kvinnoideal utifrån t.ex. aspekten om underordnande låter sig inte helt göras. För att belysa detta kan inledningsvis Ras. Hansen Reravius' bönbok⁵ från 1596 nämnas. Här finns böner för kvinnor i olika stånd: »En Herremands oc ædel quindis Bøn«, »Hustruis bøn« »En Pigis oc Jomfruis Bøn«, »en tieniste Piges Bøn« och »Enchers Bøn«. Vissa olikheter föreligger när det gäller underordnandespekten inom resp. stånd. Man och kvinna av högre stånd har en och samma bön medan det finns en särskild bön för husbonden och en för hustrun. I hustruns bön kommer underordnandet under mannen fram. Tjänsteflickan har å andra sidan att vara sin husfru lydig och undergiven och ber i »En tro Tieniste Pigis Bøn«: »oc for din skyld være min hustru lydig oc vnderdannig«. Livsföringen

som förebild, exempel, kommer väl fram i »En Fribaaren oc ædel Persons Bøn« – som ju gäller för både adelsdam och adelsman: »Jeg beder dig / at effterdi du haffver ladet mig fødis oc komme til Verden / Aff Frit Folck oc Adels Blod / du da vilt giffue mig din hellig Aand / som kand giøre mig ret Ædel i min siæl / at hand ocsaa bevare met Hierte til rette Adels Dyder / som dig vel behage / oc mig oc mine vndersaatte ere nyttelige / oc andre til it gaat Exempel / efterdi at Adels Gierning oc Dyd / bør at være hos ædel Byrd oc Blod ...«

Anna Catharina växte upp i Wollmirstedt nära gnesiolutherdomens högsäte Magdeburg.⁶ I ärkestiftet Magdeburg fanns en fromhetsriktning som från mitten av 1500-talet och framöver skulle influera teologi, kyrka och enskilda människors liv långt utanför stiftet. Med det kyrkohistoriska arbete som bedrevs här och som bl.a. resulterade i de s.k. Magdeburgscenturierna följde ett förnyat och intensifierat intresse för de fornkyrkliga och medeltida uppbyggelsesskrifterna och mystikerna med en betoning av det inre livet och den personliga omvändelsen.⁷ Danmark stod redan från början i nära kontakt med denna fromhetsriktning och bl.a. trycks flera uppbyggelseböcker på danska i Magdeburg. Anna Catharina har vuxit upp i och tagit intryck av denna fromhet.

Anna Catharinas moder, Catharina von Brandenburg, lämnade efter sig en omfattande brevväxling som lär präglas av innerlighet.⁸ Hennes valspråk var: »Ich fürchte und trawe Gott in allen Dingen.«⁹ Förutom ingående förordningar om barnens kroppsliga väl gav hon ingående instruktioner om kyrkogång och andlig fostran. Varje morgon skulle en timme mellan klockan sex och sju tillbringas under bön och läsande. När furstinnorna och tjänstekvinnorna samlades för att sy skulle de i tur och ordning läsa ett kapitel ur Nya Testamentet. På lördagskvällen skulle den kommande söndagens evangelium med utläggning läsas. Vidare skulle det läsas ur Konkordieboken och andra böcker som bestämts. Härigenom kom också furstehuset att få ett behov av teologisk litteratur för undervisning och uppbyggelse vilket i sin tur gör det tack-samt för teologer att ge ut teologiska arbeten dedicerade till furstehusets medlemmar med förhoppning att boken kom att läsas – och naturligtvis uppskattas. Ett fragment befintligt i Deutsches Zentralarchiv, Merseburg,¹⁰ upplyser oss om Anna Catharinas faders – Joachim Friedrich – andaktsliv. Bland andaktsböcker har använts Johann Habermanns (Avenarius) bönbok »Christliche Gebett für alleley Not vnd Stende der gantzen Christenheit, aussgeteilet auf alle tage in der Wochen zu sprechen«¹¹ och Johann Spangenbergs »Postille ... Für die jungen Christen, Knaben und Meidlein, jnn Fragestücke verfasst«. Den

brandenburgske hovpredikanten Simon Gediccus tillhör kanske en av de teologer som haft störst inflytande i Anna Catharinas hem och uppväxt. Han stod familjen nära och tog del i dess glädjeämnen men också i dess sorger. Gediccus upplyser oss om att modern Catharina i nöd bland annat bad »das Sterbgebetlein D.Eberi / HERR Jesu Christ Wahrer Mensch vnd Gott / der du liedest marter / angst vnd spott.«¹² Fromhetstraditionen präglades överhuvud av ett intensivt intresse för goda, andliga uppbyggliga böcker och Catharina tog aktivt del i detta intresse. Hon inrättade bland annat enligt Gediccus ett bibliotek: »Sie richtete auch eine herrliche Bibliotheca an von allerley aussbuⁿdigen guten Bu^cchern.«¹³ Vidare har hon själv sammanställt och låtit trycka en bönbok främst med tanke på barnen: »Daher haben J. Churf. Gn. auch ein Gebetbu^chlein aus Gottes Wort gestellet / vnd dasselbige in Druck verordnet / vnd ihrem hertzlieben Herrn vnd geliebten Kindern zugeschrieben / das sie ihren Exempel nach / fleissig beten / vnd Gott Allezeit anrufen solten denn sie wuste wol / was das Christliche gebet / wens im Geist vnd in der warheit geschicht ...«¹⁴ Det var alltså helt naturligt att Anna Catharina som drottning i Danmark följde sin moders exempel och själv medverkade till att flera böcker kom ut. Resen nämner i sin likpredikan 1612: »End haffver hendis May selff samlet sig sine sköne Bøner / hvilcke hun ocsaa vdi en Bog for sig lod trycke for 2 Aar siden / paa det tredie / liige maade lod hon ocsaa trycke her / den Tydske Davids Psalter oc Luthers Psalmebog vden Lands / oc satte sit dagelige Symbolum der fore udi / Regere mig HERR ved diin Hellige Aand ...«¹⁵ Senare lämnar f.ö. också Kristine Munk ett bidrag till denna traditions fortlevnad då hon 1648 – Christian IV's dödsår! – ger ut en bönbok utifrån den brandenburgska: »Naadens Dørs aandelige Hammer... Anno 1648 af den Brandenborgiske Bønnebog colligeret ved en Høy-Edel Dame.«¹⁶

En förhållandevis tillförlitlig uppfattning om Anna Catharinas uppväxt erhåller vi inte minst genom de predikningar Gediccus utgivit i samband med sorg inom furstehuset. Vid hennes yngre broder Albrecht Fridrichs begravning påpekar Gediccus att den avlidne var uppförstrad av sin fader, moder och av de allra bästa lärarna i »Gottseligkeit vnd Erbarkeit / vnd in allen Christlichen vnd Fu^rstlichen Tugenden«.¹⁷ Denna fostran gällde både de unga furstarna och furstinnorna och lydnaden för föräldrarna tycks inte ha upphört att gälla – i teorin – vid vuxen ålder: »Der in Gott Ruhende Herr hat auch seinen Hertzlieben Eltern gefolget / vnd sie geehret beides innerlich vnd euserlich / ... Er ist ihnen auch mit demu^ttigen / zu^chtigen geberden vnnd schuldiger eusserlicher Ehrerbietung / vnter Augen gängen / auch da er schon gros

vnnd erwachssen war / Ja so lange er gelebet. Denn erwachsene Kinder bleiben noch immer zum gehorsam / Ehr / Lieb vnnd trew / gegen ihren Eltern verpflichtet vnd verbunden. Das vierdte Gebot ho^eret nicht auff...« Att detta i den praktiska kyrkopolitiska verkligheten fungerade tveksamt bevisar Anna Catharinas broder Johann Sigismund som trots undertecknandet av en revers att troget hålla sig till den lutherska läran så småningom övergick till den kalvinska. Man har sökt se en liknande tendens hos Anna Catharina. Lydnadsaspekten kan dock ses i ett djupare andligt sammanhang, nämligen den kristna ödmjukheten och underkastelsen. Utifrån den Helige Bernhard påpekar Gediccus följande angående den avlidne brodern: »Grosse demuth war an dem iungen seligen Herrn zu spu^eren / dieweil er immer gedachte an den befehl Syrachs: Je ho^eher du bist ie mehr dich demu^etige / so wird dir der HERR hold sein / denn der HERR ist der Allerho^eheste / vnd thut doch grosse dinge durch die demu^etigen. Sonst klagt Bernhardus zwar: Honorata humilitas rara avis, Geehrte Demuth ist ein seltzam Kreutlein...«¹⁸ I formell luthersk tradition kan hustavlan sägas främst ha en samhällsfunktion och syfta till det mänskliga samhällets bästa, både när det gäller förhållandet barn/föräldrar, man/kvinna etc. En tendens föreligger när det gäller den lutherska teologin vid slutet av 1500-talet och början av 1600-talet att se t.ex. lydnaden mer ur ett individuellt perspektiv, som en egen ödmjukhet nödvändig för saligheten, som en andlig övning och en trons frukt. En »praktisk« fromhet där kärlek till nästan står i centrum kommer nu mer att betonas.

Ett utslag av denna »praktiska« fromhet är att flera teologer även ägnade sig medvetet åt läkekonsten. Läkekonst, teologi och fromhet kommer att gå hand i hand och inordnas i ett och samma teologiska komplex. Bakom ligger en helhetssyn på människan. Både kropp och själ är en Guds skapelse, en Guds avbild. Som Anna Catharinas lärare har enligt Resen Johannes Mullerus¹⁹ tjänstgjort. Denne var bl.a. hovläkare. Hennes moder Catharina hade redan som ung umgåtts med en annan läkare, Thurneysser, och 1598 stiftade hon med dennes hjälp ett hovapotek i slottet i Berlin.²⁰ Att blunda för mänskligt lidande och farsoter var knappast möjligt – inte ens i furstehusens annars kanske något mer skyddade miljö. Några få exempel kan nämnas. 1597 hade pesten härjat intensivt och detta gjorde att endast ett begränsat antal gäster kunde och vågade ge sig ut på resa för att närvara bröllopet mellan Christian IV och Anna Catharina. 1601 insjuknar Anna Catharinas yngre broder Albrecht Fridrich och dör endast 19 år gammal. Själv får Anna Catharina mista flera barn under hennes korta liv. Livet kan sägas vara präglad av en medveten kamp mot både för tidig lekam-

lig död men också mot den eviga döden. I förstnämnda kamp var det läkekonsten och bönen som var vapen. I sistnämnda kamp gäller det dels att stå emot alla villoläror men mer och mer betonas också den egna andliga livsföringen och kampen mot den gamla människan i hjärtat. I dödskampen hade man kanske inte alltid tid att ägna sig åt konfessionspolitiken och tanken på Kristus som den himmelske läkaren aktualiseras. I den redan nämnda predikan som Simon Gediccus håller i samband med Albrecht Fridrichs begravning betonas hur viktigt det är att inte förakta den »världsliga läkekonsten« och mediciner men också att i sann bättring vända sig till den himmelske läkaren. Trots att Albrecht Fridrichs moder Catharina inrättat ett apotek kände denne en motvilja mot mediciner men hade dock inte helt avstått: »Vnd ob wol J.F.G. von Natur ein ekel hatte fu^r der Apotecke / vnd nicht gerne etwas draus nahmen / so haben sie sich doch derselben nicht gentlich entschlagen noch eussern koⁿnen. Denn man J.F.G. zu gemu^th gefu^eret / das Gott nicht zuversuchen / Sondern man solle die mittel in wahrer furcht vnd anruffung Gottes gebrauchen / welche Er verordnet hat / dieweil auch Syrach sagt: Ehre den Artzt mit gebu^rlicher verehrung / das du ihn habest zur noth / denn der HERR hat ihn geschaffen / vnd die Artzey ko^mpt vom Ho^ehesten ...«²¹ När denna inte längre kunde hjälpa tog han sin tillflykt till den himmelske läkaren i sann bot och omvändelse: »Derwegen J.F.G. zum Himlischen Artzt zuflucht gehabt / vnd in warer Buss vnd bekerung / in rechtschaffenen Glauben an Christum / vnd beständigen vorsatz vormittelst Go^tttlicher Hu^lffe ihr leben zu bessern ...«²² När det gäller det praktiska fromhetsidealet nämmer Bornhak en i samband med stiftandet av apoteket intressant målning föreställande modern Catharina.²³ Catharina sitter i furstlig prydnad vid ett bord. Vänstra armen stöder hon på bordet och har i den en bok i rött sammet med guld och man kunde läsa orden »Praxis pietas« på boken. Högra handen pekar på väggen och på väggen står orden ur Hebr. 13:16: »Men glöm inte att göra gott och att dela med er, sådana offer behagar Gud.« Tavlan beskriver väl fromhetsidealet vid slutet av 1500 talet och vid 1600-talets början, kanske inte minst i den tradition som åter aktualiserat utifrån medeltida skrifter trons gärningar och den kristna efterföljelsen. Enligt Bornhak beskriver tavlan Catharinans fromhet, att hon både handlade i ord och i gärning. Samma omdöme ges om Anna Catharina i biografierna över henne. Även i Slanges version ovan betonas just hur väl hon gjorde mot de lidande. Denna praktiska fromhet – som lätt kunde stämplas som gärningslära om den formulerades alltför ingående²⁴ – var en viktig komponent i sekelskiftets fromhet. Gediccus utgår vid begravningen av

Anna Catharinas moder från Apg. 9 angående Tabita. Eftersom Tabita inte var munkristen eller skenhelig utan visade sin tro i kärlek skall vi efterfölja hennes exempel: »Gleich wie aber diese Tabea keine Maulchristin noch Scheinheilige gewesen / sondern sie hat ihren Glauben beweisen durch die liebe / vnd allerley heilige gute werck der geboten erster vnd ander Tafel / wie Lucas ferner schreibt: Sie war voll guter werck vnnnd allmosen / die sie thet / Das ist / sie vnterliess keine gelegenheit / ire Gottseligkeit zu vben vnd guts zu thun / vnd sonderlich den armen mitzuthelen / Sie war gutthetig vnd freygebig. Also sollen wir auch thun / vnd vns in waren glauben der guten Gott Wolgefelligen wercke befleissigen / vnd dem Nechsten alles guts erzeigen. Solches ist fu^rwar hochno^tig in diesen letzten zeiten.«²⁵ Som förebild tjänar vidare de redan avlidna helgonen som efterlämnat kärleksgärningar som fotspår enligt Gediccus: »Wir sollen aber hie sonderlich wolachtung geben auff die reliquias Sanctorum, was die verstorbene Heiligen fu^r Heiligthumb hinder sich lassen / nemlich charitatis opera & vestigia horum, werck der liebe vnd fusstapffes oder merckzeichen derselben.«²⁶ Gediccus är influerad av bl.a. Bernhard av Clairvaux som nämns i flera av predikningarna hållna i samband med dödsfall inom Anna Catharinas släkt. Likheten med det bernhardinska Imitatio-Christi idealet manifesterat i dess ordenskonstitution »Charta caritas« är påtagligt.

Ett viktigt moment i tidens fromhet och predikotradition är onekligen tröstemotivet. Som hjälp här har Gediccus funnit många trösterika och uppbyggliga ord hos bl.a. den Helige Bernhard vars »schoⁿen vnd gantz tro^stliche wort« ger både honom själv och andra »stetwerenden hertzlabung vnd erquickung«. Anna Catharina har växt upp med den Heliga Skrifts men också med den Helige Bernhards och andre uppbyggliga författares trösteord och ett komplex av god uppbygglig tröstelitteratur innefattas säkerligen i orden av Gediccus t.ex. vid det formella nämmandet av Anna Catharina i predikan vid hennes moders begravning 1602 (där Anna Catharina visserligen inte var närvarande): »Koⁿigin in Dennemarck / Anna Catharina / geborn Anno 1575, 26. junii / Gott wolle ihrer koⁿiglichen Maiestet betru^btes hertz tro^sten.«²⁷

En undervisning om de kristna dygderna får Anna Catharina i en till henne redan vid 11 års ålder dedicerad bok. 1586 ger den magdeburgske prästen M. Johan Pomarius ut sin skrift vars titel i dansk översättning blev »Christelig oc Ærekiære Frøikeners, Jomfruers oc Tucktige Møers Lysthawe oc Urtegaard«. Skriften visar en fängslande pedagogisk uppläggning och har influerats dels av den framväxande fysikoteo-

login där de enskilda tingen i naturen får stå för andliga realiteter och förlopp, dels av det kyrkohistoriska arbetet genom att visa exempel på goda och fromma kvinnor i kyrkohistorien men också på motsatsen. Av kyrkofäderna bygger Pomarius på bl.a. Basilius och Chrysostomus. Utifrån sistnämnde heter det i förordet:» Chrysostomus siger / at lige som en skønne Hawe viser allehaande skøne Blomster / saa stiller oss den hellige Schriffte de Retfærdigis Dyder faare / icke at wi dennem som de Naturlige blomsters luct skulle bruge paa en kaart tiid / men at wi der agg skulle haffue een stedse varende nytte / Hom. 24. in Genesin. Efferdi da det sig saa haffuer: Haffver ieg oc nogle benefndte oc beken-te Vrter / Træers oc Blomsters Naffn / skickelse oc art lignet med nogle fornemmelige Jomfruers Hoffuit dyder / oc forklaret met Vidnisbyrd oc Exempler / oc fattet tilhaabe vdi een Haandbog ...« Förebildstanken och i lika hög grad efterföljelsen kommer väl fram i boken. »Men denne lille Bog / Høybaarne Førstinde oc Frøicken / haffuer jeg vnder E.F.N. Naffn i Tryck forfærdiget / oc samme vnderdannigst vilde oc burde E.F.N. tilscriffue: icke i den mening at E.F.N. denne miin vnderuisning nødig haffuer: men effterdi her vdi handlis om allehaande Æris planter / oc Christelige oc Ærekiere Fruer oc Jomfruer Dyders Exempler / oc E.F.N. aff siin Herre Fader oc Frue Moder / til Guds Fryct / Ære oc Erlighed loffligen oc med synderlige fliid optuctis oc vndervisis / at E.F.N. mange andre Frøickener oc Jomfruer billigen faarestillis til Exempel: Haffver jeg villet indsette E.F.N. i denne Lysthawe / for it berømmeligt / heerligt oc loffligt Exempels skyld: paa det andre Christelige oc Ærekiere Frøickener oc Jomfruer / nest disse faare affmalede Ærisplanter oc Dyders Exempler / haffue kunde aff E.F.N. en leffuende Æris plante / oc Dyd oc Fromheds Spegel / huor effter de sig rette kunde: End oc derfaare / at denne Bog maatte vere andre vdi lige / eller oc nederligere Stamme saa meget diss behageligere oc anammeligere.« Pomarius behandlar utifrån en växtsymbolik även centrala kristna trossatser, t.ex. treenighetsläran och nämner samtidigt utifrån kyrkohistorien kvinnor som bekänt denna även om det t.o.m. kostat dem livet.

Om Anna Catharina vid 11 års ålder läst boken får vara osagt men den utgör ett exempel på den fromhetstradition hon växte upp i. Boken skulle följa henne till Danmark och ånyo dediceras till henne som drottning genom den översättning Jordan Hansen Pfreundt gjorde och utgav först 1601²⁸ och sedan 1606. Jordan Hansen Pfreundt har försett boken med ett längre förord. En central tanke i detta är imago Dei, människan skapad till Guds avbild: »Menniskens skabning i Begyndelsen offvergick alle Creaturis skabning paa Jorden: i det Mennisket er

skabt til Guds Billede / Gen. I it fornuftigt Creatur / i oprindelig Hellighed oc Retfærdighed.« Vetskapen om detta bör leda till ett liv i goda gärningar: »Allernaadigste Dronning: Det er megid loffligt oc Gud behageligt / oc fører offuervettis gode / lycksalighed oc velsignelse med sig: at it Menniske ideligen sig for Øyne stiller siin skabning / oc der hos betencker: huorforre hannem Gud skabt haffuer / oc saadan betenckelse ey lader affgaa vden Fruct oc den tilbørlige æris beviisning / som det Gud siin Skabere plictig er i alle maade« Visserligen har människan mist denna gudslighet vid fallet men den har återställts genom Jesus Kristus: »Oc endog dette Guds Billede er mist vdi di første Forældris fald: er det alligevel saa igen opreist i Mennisken vid Guds Søn Jesum CHRistum ...« Denna förnyade bild »offuergaar icke alleniste de Jordiske Creature / men end oc di Himmelske / Guds hellige Englers skabning: i det Christus Guds Søn haffver giort mage skiiffte med Mennisken. Saa hand / aff brennende Kierlighed til det Menniskelige kiøn / haffuer paatagit sig Menniskens skickelse oc natur / oc i det igen tryct sit Billede oc siin Rettfærdighed.« Därför skall den kristnes liv präglas av trons frukt, av goda gärningar: »Oc same opvoxte Ympe oc skabte Menniske tog Gud / indførde oc sætte hannem i siin Lysthawe Paradiis: At det skulde verre it leffvende Træ / aldelis fructbar til Gudelige idret oc gode gierninger.« Vidare: »Det end oc Paulus smuct forreholder siin Ephesiniske menighed / vdi sit sendebreffs 2. Capit. sigendis: Wi erre hans gierning / skabte i Christo JESU til gode gierninger / som GUD haffuer besticket at wi skulle vandre vdi.« Bergspredikan kommer här att tjäna som norm vilket kan synas anmärkningsvärt: »Detta lader vor HERRE CHRistus forstaa / med de oerd hans siger vdi siin smucke Tuct Prædicken hand haffde for siine Discippler / Matth. 5. 6. 7. Vocter eder fra falske Propheter. I skal kiende denem paa deris Fructer. Item: It ont Træ kand ey berre good Fruct. Item: Mand plocker ey Figen aff Torne.« Den inre fromheten betonas: »Hører alle gode Lerrere / effterfølger alle Christelige Exempler. Men di som giffue vdvortis Fromheds skin / oc indvortis erre gifftige oc søge Guds vanære.« Fromhetsidealet sammanfattas på följande sätt av Jordan Hansen Pfreundt: »Aff dette forscreffne forfaris huorforre oss GUD skabt haffver / oc hvad den Fruct er / Gud vdkreffver aff alle sine Poder oc Planter i siin / lyst hawe: aff alle Menisker i siin Christen Kircke / vdi Hiertens reenheds oc Sandheds føde Dey / 1. Cor.5. Saadan Gierning / saadan Fruct / som GUD beskicket haffuer / oc befaldi i sit hellige Ord: lerre ret at kiende GUD / oc bekiende hannem i Medgang oc Modgang / frycte / ære / dyrcke oc tiene hanem effter hans vilie / vdi all gudelighed oc taalmodighed: vdi it Christeligt Liiff oc

Leffnit. Vorre Hender skulle gjøre gode Gierninger: vorre Fødder vandre vdi HERrens Veye: Wi skulle leffve Christeligen / ærligen / tucteligen oc kyskeligen / fliteligen / sparsommeligen / stille oc frommeligen: altiid søge vor Næstis gode oc velferd / oc elske hannem i alle ærligheds sager. Det er behagelig Fruct for Gud. Oc Paulus siger / Ephe.2. Gud beskicket haffver / at wi skulle vandre oc øffue oss vdi.« Boken riktar sig naturligtvis enligt Jordan Hansen Pfreundt främst till jungfrur och »fatter een smuck tuct Lærdom / om de Dyder Christelige Jomfruer bør at verre med begaffuede / som rette leffvendis Planter i HERrens Aandelige Paradiis ...« Beaktas bör dock att i fromhetstraditionen kommer »jungfru« att symboliskt kunna stå för den rena själen som är beredd att möta sin himmelske brudgom. Som jämförelse när det gäller denna tanke kan nämnas att ett kapitel i Resens likpredikan 1612 har rubriken: »Om et huert Christet Menniske / som ved Naade oc Reenhed vil være den HERis Jesu CHristi Aandelige Brud oc Dronning / met sine vilkor / loffligen at leffue oc saligen at døe.«²⁹ Jordan Hansen Pfreundt har gett ut sin bok »Med den forhaabning / at samme arbeid end skulde skaffe Fruct i mange deris Hierter / som den at læse forrekommer: Oc synderlige at Christelige Jomfruer der med kunde optuctis til Dyyd oc ære oc all Gudelighed.« Anna Catharinas roll som förebild och mönster betonas. Boken dedicerades redan till henne när hon »vaar een yndelige vnger Frøicken / vdi E.F. Herr Faders Hoff til Hall / oc vaar it Christeligt Spegel oc Exempel for alle andre Frøickener oc Jomfruer«. Denna funktion att vara exempel för andra kvinnor har hon nu som Danmarks drottning, nämligen »at verre hans hellige Menigheds Foster Moder / oc it Hoffuit for alle andre Quindis Personer i disse Riger: ...«

Pomarius egen utgåva dedicerad till Anna Catharina kom i 1586. 1591 ger den brandenburgske hovpredikanten Simon Gediccus ut »Tauffbu^chleins Des Herren D. Martini Lutheri benebenst kurtzem vnterricht vom Exorcismo«. I utgåvan finns också en tackbön, tryckt samma år, för hennes familj: »Christliche Dancksagung Fu^r des Durchlauchtigsten / hochgebornen / Fu^rsten vnd Herrn / Hern Joachim Friedrich... Mit Danckbarn Herten vnnnd Munde gesprochen / zu Wolmirsta^dt aufm Schloss / in CHristlicher Versammlung / am Tage des Grossfu^rsten vnnnd Ertzengels MICHAELIS nach gehaltene Frühe vnnnd Vesper predigt« Som nyårshälsning har Anna Catharina personligen fått dessa skrifter av Simon Gediccus och de finns sammanbundna till en bok på det Kongelige Bibliotek. I början av »Tauffbu^chleins ...« har Gediccus med bläck dedicerat den till »Dem Durchglaubtigsten Gottgebornen fraulein, fraulein Anna Catharina, Markgraffin zu

Brandenburg ... etc. »Förmodligen har hon själv sist i boken skrivit bl.a. »Die Fürcht des Herren is der Weisheit annfangs.«

Gediccus deltog i kröningen av Christian IV i Köpenhamn 1596. Anna Catharina var med tillsammans med hennes föräldrar Joachim Friedrich och Catharina. Året efter utgav han en skrift i samband med bröllopet 1597: »Ehebu^{ch}lein von der Koⁿ. Hochzeit im Paradies gehalten, etc. zu der Heyrath und. Koⁿ. Beylager des Fu^rsten Christians des vierden, Koⁿigs in Dennemarck etc., und der Fu^rstin Anna Catharina, Marggra^{ff}in in Brandenburg verfasst. Hall 1597.« Arbetet bygger på den skrift Gediccus två år tidigare gav ut där han försvarade att kvinnan är människa och inte ett djur med anledning av en satirisk skrift som hävdade sistnämnda. Kvinnan skall behandlas med respekt och varje form av skymfande bestraffas av Gediccus med skärpa. Ett genomgående motiv är dock den enskildes förening med den himmelske brudgummen. Företalet handlar om äktenskapets gåva och lyckan att vara tillsammans. Gediccus betonar också imago Dei-tanken. Människan är skapad till Guds avbild, till man och kvinna.

Kungaparet skall enligt sistnämnda arbete av Gediccus förenade i den högsta jordiska lycka också bevara tron ren mot alla kättare. Tiden kring skelskiftet 1600 kännetecknas inte bara av fromhetsideal utan också av kyrkopolitiska ideal, av konfessionell oro som i hög grad genomsyrade de olika furstedömena och furstesläkterna. En bok dedicerad till Anna Catharina med mer konkreta uppmaningar när det gäller kyrkopolitik är Niels Heldvads »Prognosticon Astrologicon« 1600.³⁰ Heldvad uppmanar först till tacksamhet över Guds barmhärtighet och nåd att under många år ha skyddat Danmark från olika slags lidanden: »Wan wir nun betrachten / wo gnediglich der getrewer gu^tiger vnd Barmhertziger Gott das Kuⁿigreich Dennemarcken / sampt diesen vmbliegenden incorporirten Lendern / in so langen vnd vielen Jahren / vor Krieg vnd Bluthvergiessung / Pestilentie / Hunger vnd tewrung behu^tet vnd bewaret. Sollen wir dem lieben Gott dafur fleissig dancken / vnd den fu^rnembsten vrsachen / seiner Go^tttlichen Barmhertzigkeit / vnd dem verdienste IESU CHRISTI zuschreiben«. I inget annat land har Guds Ord så rent och klart förkunnats och sakramenten rätt förvaltats under många år som just i de tjugotvåusen kyrkorna inom rikets olika delar: »... auch heu^tiges Tages auff dem gantzen Erdenkreiss / kein Kuⁿigreich gefunden da Gottes Wordt so rein vnd klar ohne Ketzerey vnd Irthumb geleret vnd geprediget wird / alss in ihre Kuⁿig. Mayt: Reiche vnd Landen / dan ohne das Ihr Kuⁿig. Mayt: selbst Gottes Wordt fleissig ho^ret: die Sacramenta lauth der reinen Augsspurgischen Confession / gebrauchet / so sind in dero

Kuⁿig. Mayt: Kuⁿigreiche vnd Lande / vber die zwei vnd Zwantzig Tausent Kirchen / darin alle Wochentliche Sontagen / das Evangelium geprediget / vnd die Sacramenta verreichet nach Christi einsetzung«. Dette har skett med en sådan iver att kättare och sakramenterare inte har tålt: »vnd zwar mit solchem Ernste vnd Eiffer das auch kein Ketzer vnd Sacramentierer im Reiche gestadet vnd gelitten wirt.« Konungen med sitt fasta valspråk Regna firmat pietas har här enligt Heldvad medverkat. Drottningen uppmanas se till att även framöver inte kättare som sakramenterare, vederdöpare och kalvinister ges tillfälle att verka: »Darumb dan auch Ihr Kuⁿig. Mayt: billich vnd mit allem fuge vnd recht / mach geru^hmet vnd geehret werden / vnd seind es gewiss / das so lange Ihre Kuⁿig Mayt: bey solchem Christlichen vordnehmen wird bleiben vnd beharren / vnd den Ketzern / Sacramentierern / Wiederteu^hffern vnd Calunisten / keine Herberge guⁿnen.« Endast genom att hålla stånd mot dessa olika villolärare och kättare kan onda tider förhindras: »Werden diese Kuⁿigreiche vnd Lendere in guter Ruhe vnd Friede sitzen / den vorradt vnd Nahrung / vnd des Brodes die fu^lle haben / Pestilenzie vnd andere klebende seu^hche / mehrenteils vberhoben sein / vnd ein ewig Jubeljahr gewertig.« Särskilt viktigt är detta emedan astrologin tycks förebåda sämre tider: »Wie dann auch dis kuⁿfftige Ja^r 1600. Annus Jubileus Christi genennet wird / Ob gleich auch die Astra neben allen anderen natürlichen vrsachen / das Contrarium significieren vnd ankuⁿndigen.« Heldvad låter klart drottningen veta följderna av eftergivenhet mot kättare. Kanske hade han misstankar grundade även på en kunskap och iakttagelse mer lättillgänglig än den astrologiska.

Att det ligger en viss riktighet i Slanges idealbild av Anna Catharina »Dydefuld, gudfrygtig og forstandig« finns det utifrån den fromhetstradition hon växt upp i inte någon anledning att betvivla. Åtminstone har en from tradition präglat henne. Resens beskrivning – och summering – av Anna Catharina är inte ytligt idealiserande. Tonen i hela likpredikan är dyster, inte i första hand kanske över drottningens död men över tidens oro och människans hårdhet och synd. Att en så from drottning redan i så unga år gått bort är ett straff för Danmark och skall leda till eftertanke om det egna gudsförhållandet. Det kan knappast råda något tvivel att Resen verkligen uppfattat Anna Catharina som en from drottning. Det inre livet betonas i hans predikan, kampen mot den gamla människan, den nya som skall vara lik Gud, omvändelsen och efterföljelsen i goda gärningar. Polemiken är främst riktad mot gamle Adam i egna hjärtat. Den yttre polemiken är mycket tillbakadragen, endast anabaptister, svärmare och antikrist nämns ett fåtal gånger. Korsets

skola och prövningen här i världen etc. betonas. Resen bekräftar också hennes fromma fostran men nämner däremot inte Gediccus vilket är egendomligt men skulle kunna bero på kyrkopolitiska omständigheter.³¹ När däremot Slange skriver om Anna Catharina att hon mot Christian IV var »meget føyelig baade udi Ord og Gierninger, saa at Hans Majestæts Villie var alletider hendes« ställer jag mig något mer tvivlande. En närmare granskning av bl.a. Anna Catharinas agerande skulle här vara av intresse – inte minst därför att dåtidens furstinnor ofta visar en viss självständighet i konfessionella frågor. Detta bekräftar bl.a. två furstinnor i släktrelation till Anna Catharina: dels hennes egen moder, dels hennes svägerska Anna av Preusen, gift med hennes broder Johann Sigismund. Kyrkopolitiskt hade Anna Catharina växt upp med spänningen mellan sträng lutherdom och kalvinism. Hennes farfader Johann Georg³² ivrade för gnesiolutherdomen och tvingade också sonen Joachim Friedrich – alltså Anna Catharinas fader – och barnbarnen att underteckna en revers att troget hålla sig till den lutherska läran. Ett önskemål från ständerna var t.ex. 1599 att den lutherska läran skulle bevaras ren. Helt utan grund var detta önskemål inte. Joachim Friedrich hade motvilligt infört konkordieboken i ärkestiftet Magdeburg och även om Anna Catharinas fader kanske inte kan anses ha böjelse till kalvinismen omhuldade han dock reformerta rådgivare.³³ Från romerskt-katolskt håll hade påven Pius V gjort indvändningar mot Joachim Friedrich som biskop och menat att kejsaren Maximilian II skulle röja honom ur vägen.³⁴ I nordeuropa och Danmark var alltså spänningen mellan kalvinism och sträng lutherdom påtaglig samtidigt som jesuitmissionärerna sökte återvinna de protestantiska områdena. Angående Albrecht Fridrich – Anna Catharinas broder – nämner Gediccus att denne uppsöktes av både papistiska och kalvinska bekännare: »Wie denn auch J.F.G. dermassen wol in Heiliger Schrifft belsen / vnd in vnser Religion fundiert gewesen / das sich J.F.G. ob gleich bissweilen Papistische / bissweilen Calvinische Personen zur ihr kommen ...« Vid hoven umgicks personer av skilda kyrkopolitiska grupperingar vilket Gediccus inom parentes uttrycker på följande sätt: »wie man denn zu Hoff allerley Leute hat / vnd es wunderseltzam durch einander gehet / also das recht gesagt wird / grosse Herren haben grosse Engel / vnd haben auch grosse Teuffel.«³⁵ Riskerna ur en strängare luthersk ståndpunkt med att det förhöll sig så visade sig kanske främst hos Anna Catharinas broder Johann Sigismund. Wolfgang Gericke tadlar i sitt arbete 1977 Simon Geiccus' intolerans i det här sammanhanget: »In Johann Sigismund hatte der polemische Religionsunterricht des lutherischen Hofpredigers und Dompropstes Simon Gedicke

schon frühzeitig eine Abneigung gegen das intolerante Luthertum geweckt. Als Student der Universität Strassburg lernte er geistig hochstehende Calvinisten kennen, so dass in ihm Zweifel wach wurden, ob denn die Calvinisten wirklich so verdammungswürdige Ketzer seien, wie ihm dies dargestellt worden war. Noch mehr näherte er sich dem reformierten Bekenntnis durch einen längeren Besuch am Hofe des Kurfürsten von der Pfalz in Heidelberg, wo er zu der persönlichen Überzeugung gelangte, dass die Lehren der reformierten Kirche, besonders ihre Abendmahlslehre, in der Heiligen Schrift gut begründet seien. Er las auch Hospinians *Concordia discors* (1607) mit ihrer Kritik des lutherischen Konkordienwerkes, wodurch er zu einem entschiedenen Gegner der Konkordienformel und der Ubiquitätslehre wurde.«³⁶

Det var långt ifrån regel att furstinnan i stilla undergivenhet fogade sig till sin makes konfessionspolitik. Att en furstinna vidare kunde se som sin uppgift att direkt övervaka prästerskapets renlärighet framgår tydligt hos Gediccus. Denne hade själv varit utsatt för Anna Catharinas moders »kontroll« men såg detta som något positivt: »Denn da hat man gespu^eret iren Christlichen Gottseligen eyffer / das sie die heilige Schrifft fleissig gelesen / die Predigten mit grosser andacht angeho^eret / vnd ihr dieselbe abschreiben lassen / wie ich denn Ihrer Gnaden in die zwölff Jahr alle meine Predigten habe mu^sssen beschreiben zu stellen. Denn sie forschete teglich in der Schrifft / ob sichs also hielte / was man predigte.«³⁷ Härifrån var steget inte långt att furstinnan också kunde se som sin uppgift att vaka över sin furstes tro. I epistelpostillan från 1609 gör Gediccus ett i det här sammanhanget intressant påpekande. Han hävdar – visserligen för att lära ut ödmjukhet – att den gudomliga läran är så hög att en man inte skall skämmas för att höra den från sin hustru.³⁸ Det är knappast troligt att gediccus här har ett bakomliggande syfte men ofrånkomligt är att Gediccus gärna sett, att Anna Catharinas broder Johann Sigismund i dennes kalviniseringsförsök lyssnat till sin hustru, som helt stödde Gediccus.³⁹ Anna Catharinas svägerska, Anna av Preussen, visar nämligen en oerhörd självständighet i konfessionella frågor. Någon nämnvärd underdånighet är knappast att finna. Hon kämpar uthålligt för lutherdomens bevarande – mot sin make. Hon och hennes likasinnade har säkerligen haft en inte så oväsentlig roll i kyrkohistorien och influerat det teologihistoriska skeendet. Om ett liknande förhållande som mellan Johann Sigismund och Anna förelegat på djupet mellan Christian IV och Anna Catharina låter sig inte helt sägas men tål att spekuleras över. Reinhold Koser konstaterar: »So har seine (Johann Sigismund) nach Dänemark verheiratete Schwester Anna Katharina um des Gewissens willen aus ihrer Hinneigung zur reformierten

Lehre kein Hehl gemacht, obgleich der königin eines streng lutherischen Hofes aus dieser Gesinnung nur Anfechtungen erwachsen konnten. Widerwärtigkeiten, wie sie seinem Entschlusse unvermeidlich folgen mussten, hat auch Johann Sigismund nicht gescheut.«⁴⁰ Om så är fallet kan Anna Catharina och Anna av Preussen sägas gå åt var sitt håll teologiskt. Anna Catharina lär ha haft en böjelse åt det kryptokalvinska hållet, Anna av Preussen står fast förfäktande gnesiolutherdomen med dess dragning åt »kryptokatolicism«. Gemensamt verkar de dock ha en personlig övertygelse som inte deras män hade stora möjligheter att förändra. Furstinnornas agerande kunde dock här få konsekvenser. Anna Catharinas liv blev här för kort för att det skulle kunna ge mer påtagliga verkningar för Danmark men här finns naturligtvis frågetecken som dock får falla utanför undersökningen här. T.ex. lär 1606 Christian IV genom »nogle synderlige lærde Mænd herudi Riget deres idelig Konversation« ha blivit välvilligt inställd till avskaffandet av exorcismen och fann stöd hos Rigsraadet, kanske främst hos Venusin som lär ha påverkat kungen. Johannes Stephanius och Cort Aslaksen var på samma linje. Allmänt kom avskaffandet inte till stånd. Biskop Peder Winstrup får dock en befallning att utelämna exorcismen vid dop i kungahuset samma år.⁴¹ Mest anmärkningsvärt är att Anna Catharina kallar den för kryptokalvinism ansedde prästen Olav Koch till sin dödsbädd för att ge henne sakramentet.⁴² Något egentligt belägg för att Christian IV skulle ha varit böjd åt kryptokalvinism finns knappast. 1612 sände Filip III och ärkehertigen Albrecht av Österrike gemensamt den flamske adelsmannen Gil du Faing till Christian IV för att kondolera. Kungen betecknas som intelligent, livlig och företagsam, men samtidigt krigisk. I religiöst hänseende höll han fast vid lutherdomen och hade enligt sändebudet en klart antikalvinsk hållning.⁴³

Konstateras kan att Anna Catharina växt upp i en from miljö. Hon har säkerligen också sökt leva upp till det fromhetsideal som tecknats i denna miljö. Om detta fromhetsideal för henna även innefattat att vara »meget føyelig baade udi Ord og Gierning, saa at Hans Majestæts Villje var alletiders hendes« får dock stå öppet. Helt tycks inte Christian IV's kyrkopolitiska hållning ha varit hennes.

1. Slange, Nic., Den storm. Konges Christian den Fierdes... Historie, København 1749 ang. år 1612.
2. Jørgensen, Ellen, og Skovgaard, Johanne, Danske Dronninger. Fortællinger og Karakteristikker. København 1910 sid. 140. Se även Palle Lauring, Dronninger og andre kvinder i Danmarkshistorien, København 1981.
3. Se Meir Stein, Christian den Fjerdes billedverden, København 1987 sid. 39 f.

4. Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks Indre Forhold. I Uddrag. Udgivne ved L. Laursen af Rigsarkivet, 1596-1602 sid. 279.
5. Reravius, Ras. Hansen, En liden Bønebog / met atskillige kaartte Bøner / vdi allehaande Nød oc Trang, Rostock 1596.
6. Som underlag för de biografiska uppgifterna ang. hennes relationer till Magdeburg – Brandenburg har främst använts F. Bornhak, Die Fürstinnen auf dem Throne der Hohenzollern in Brandenburg – Preussen, Berlin 1889; Friedrich Holtze, Berlin und Kopenhagen, Schriften des Vereins für die Geschichte Berlins, Heft XLI, Berlin 1905; Helmuth Croon, Die Kurmärkischen Landstände 1571 – 1616, Brandenburgische Ständeaften Bd. 1 Berlin 1938; Rita Scheller, Die Frau am preussischen Herzogshof (1550-1625), Studien zur Geschichte Preussens Band 13 Berlin 1966.
7. Ang. denna fromhetstradition se min artikel »Kontinuitetstanken i Johann Arndts teologiska miljö.« i Kyrkohistorisk Årsskrift 1986, Uppsala 1987.
8. Rigsarkivet innehar tre brev från henne: ett till Christian IV, ett till Anna Catharina och ett till Tycho Brahe, samtliga från 1598: Langebeks Esec. nr 178: Catharina, Markgrevinde af Brandenburg, 4/2 1598.
9. Gediccus, Simon, Eine Christliche Predigt / Bey niedersetzung der Leich vnd Begräbniss weiland Der Durchlauchtigsten / Hochgebornen Fürstin vnd Frawen / Frawen Catharina / ... Leipzig 1602 sid. Aii, i forts. Gediccus 1602.
10. Fragment, DZA Merseburg, citat hos Gericke, Wolfgang, Glaubenszeugnisse und Konfessionspolitik der Brandenburgischen Herrscher bis zur Preussischen Union 1540 bis 1815, Bielfeld 1977 sid. 118.
11. Wittenberg 1567.
12. Gediccus 1602 sid. Kiiii.
13. Gediccus 1602 sid. Hii.
14. Gediccus 1602 sid. J iiii.
15. Resen, Hans Povelson, ANNA CATHARINA. Den XXIII Kong Davids Psalme / Om Guds oc Christi offuerflodige NAADE / med et ret Guds Barns oc en sand Christens Aandelige oc hellige REENHED i Liff oc Død, Kiøbinghaffn 1612 sid. Eiiii.
16. Paa ny til Trycken bekostet Kbh. 1664.
17. Gediccus, Simon, Guʼldene Sterbkunst / Oder Wie man Seliglich sterben koʼnne: Bey dem rechten Seligen abscheid vnd folgendem Christlichen vnd Fürstlichen Begrebnis vnnd Leichbegengnis des Weiland Durchleuchtigen Hochgebornen Fürsten vnnd Herrn / Herrn ALBRECHT FRIDRICHs / Marggraffen zu Brandenburg ... Franckfurt an der Oder 1601 sid. J i, i forts. Gediccus 1601.
18. Gediccus 1601 sid. Ki.
19. Resen 1612 sid. Eii.
20. Bornhak sid 183.
21. Gediccus 1601 sid. K2.
22. Gediccus 1601 sid. Kaa.
23. Bornhak sid. 183.
24. Johann Arndts (1555-1621) »Sanna Kristendom« utsattes bl.a. för denna kritik, se »Christlich vnd Erhebliche Motiuen / Warumb Christoff Besold / ...All andere new aufkommene Secten / oder Lehren / verlassen hat«. Ingolstadt 1642 sid. 175: »Darinnen aber so vil den Articulum de..., bonis operibus, ...durchauss Catholische Phrases, vnd Reden gebraucht« vilket lett till att lutherska predikanter« ...ihne ...verfolgt / vnd in offentlichen Schrifften bestritten« samt sid. 171 ang. Imitatio Christi: »...von den Lutherischen / ..., viler orten fuʼr ein Aberglaub gehalten«.

25. Gediccus 1602 sid. Diii.
26. Gediccus 1602 sid. Fiii.
27. Gediccus 1602 sid. Jiii.
28. Christelige oc Ærekiære Frøikeners, Jomfruers oc Tucktige Møøers Lysthawe oc Urtegaard. Skreffuet aff M. Johanne Pomario. Oc nu fordansket aff Jordan Hansen Pfreundt Hafniensi. Kbh. 1601. Jfr. Kirkehistoriske samlinger 1887-89 sid. 468 f.
29. Resen 1612 sid. Giiiii.
30. Prognosticon Astrologicon. Oder Practica auff das M.DC. Jahr Jesu Christi. Darinnen ordentlich Wundergeschichte erzelet, vnd die Witterung des gantzen Jahres gehandelt, sampt vermeldung anderer zufell, die sich nach der himlischen Corpers Wirkung, vnd nach dem zustandt vnd verenderung des Gewitters, in gegenwartigem Jahr, zutragen vnd begeben werden, aus dem lauff des Gestirns vnd andern Natürlichen anzeigungen, ohn all Superstition genommen, vnd mit fleiss gestellt vnd beschrieben, Durch Nicolaum Heldvaderum. In agro Sleswicensi. Schlesswig 1599. Se också Historiske Samlinger og Studier vedrørende danske Forhold og Personligheder især i det 17. Aarhundrede, udgivne af Dr. Holger Rørdam, Fjerde Bind, Kjøbenhavn 1902 sid. 17 f.
31. Simon Gediccus tvingas p.g.a. motarbetandet av Johann Sigismunds kalviniseringsförsök att fly från det brandenburgska hovet.
32. Kniebe, R., Der Schriftenstreit über die Reformation des Kurfürsten Johann Sigismund von Brandenburg seit 1613, Halle 1902 sid. 1 ff.
33. Croon 1938 sid. 49.
34. Bornhak sid. 175, 178.
35. Gediccus 1601 sid. J 3.
36. Gericke, Wolfgang, Glaubenszeugnisse und Konfessionspolitik der Brandenburgischen Herrscher bis zur Preussischen Union 1540 bis 1815, Bielfeld 1977 sid. 22.
37. Gediccus 1602 sid. Hii.
38. Gediccus, Simon, Postilla Oder Auslegung der Episteln ..., Bd. 1 Leipzig 1609 sid. 125.
39. Kniebe sid. 1 ff.
40. Koser, Reinhold, Geschichte der brandenburgisch-preussischen Politik, Erster Band: Geschichte der brandenburgischen Politik bis zum Westfälischen Frieden von 1648. Stuttgart und Berlin 1913 sid. 376.
41. Hal Koch og Bjørn Kornerup, Den danske Kirkes Historie IV, København 1959 sid. 198 f.
42. Se Kirkehistoriske Samlinger, tredje række, første bind, Kjøbenhavn 1874-77 sid. 623: Olaus Coccius »Inprimis autem ardentius preces fundo pro illustris fratribus, quorum Illustris* mantri (piæ memoriae) foemine laudatis paulo, antequam ex hac vita in ocoelestem patriam spiritu sancto repleta discederet, adfui et SS. Coenam Domini porrexī.« (Stockholm 2 sept. 1615).
43. Helk, Vello, Laurentius Nicolai Norvegus S.J., En biografi med bidrag til belysning af romerkirkens forsøg på at genvinde Danmark-Norge i tiden fra reformationen til 1622. København 1966 sid. 373 samt not 63 sid. 494.

Pastor Bengt Arvidsson

Boarpsvägen 1454, S 28800 Vinslöv